

Szegedy-Maszák Mihály

KÖLTŐI MEGFORMÁLTSÁG KEMÉNY ZSIGMOND POLITIKAI JELLEMRAJZAIBAN

Egy műfaj legmaradandóbb megvalósulásai irodalmunkban: röviden így minősíthetnők *A két Wesselényi Miklóst* és a *Széchenyi Istvánt*. A magyar politikai jellemrajz a reformkorban alakult ki, és a *Magyar szónokok és statusférjak* című gyűjteményben érte meg kiteljesedését.¹ Egy műfaj fejlődésének legmagasabb pontja rendszerint a társadalmi szerep elmélyülésével, a társadalmi szükséglet megnövekedésével esik egybe. 1851-ben kivételesen jelentős feladatot vállalt a magyar író, amikor egy levert forradalomba torkolt, lezárt korszak részben meghalt, részben külföldre távozott, részben visszavonult politikusait idézte fel. A kötet szerzői a nemzet történeti tudatát próbálták fenntartani egy válságos helyzetben. Nemcsak Bach és Schwarzenberg beolvasztó törekvéséből, hanem Kossuth függetlenségi politikájától is azért határolták el magukat, mert mindkettőben a történeti folytonosság megszakítását vélték felismerni. A legáltalánosabb értelemben vett folytonosság biztosítására törekedtek, amikor látszólag feljes szakadás állt be a magyarság életében. A könyv minden fejezete megfelelt e célkitűzésnek, s ma is forrás értékű, sőt a legtöbb korabeli prózánk élvonalába tartozik. Kemény azonban túlteljesítette a vállalat: két arcképet az eredeti összefüggésből kiemelve szokás olvasni. Mi az oka máig élő esztétikai hatásuknak? Feltevésünk szerint az, hogy Kemény a megformálás olyan igényével lépett föl, mely elődei és kortársai közül senkit sem jellemzett: az eredetileg értekező műfajt az elbeszélő szépprózához közelítette, tehát keverék műfajt hozott létre. A továbbiakban ezt a feltételezést próbáljuk igazolni, elsősorban úgy, hogy Kemény szövegeit az eredeti kötet többi fejezetével vetjük össze.

A *Magyar szónokok és statusférjak* eredetileg is kettős céllal készült: politikai útmutatónak szánták, de művészi igénnyel készítették. Kemény politikai jellemképeit, ennek megfelelően, kétféle: történetirői—politikai és esztétikai nézőpontból lehet megközelíteni. Ebben a dolgozatban a második szempontot érvényesítjük. A szakirodalomban ez látszik újszerű megközelítésnek, s egyedül ez indokolja a két szöveg elkülönítését a tisztán értekező művektől. *A két Wesselényi Miklós és a Széchenyi István világnézeti elemzésére* éppen ezért a Kemény történelem-bölcseleti illetve politikai felfogását tárgyaló, tisztán eszmetörténeti, nem műelemző tanulmányban fogunk sort keríteni. Ezúttal kizárólag a két politikai jellemkép művészi megformáltságával foglalkozunk. Macaulay, Kemény példaképe, maga is tudatosan művészi formának tekintette a politikai jellemrajzot. Kemény ugyanilyen meghatározását említeni fogjuk. Műelemzésünkkel annak a feltételezésnek próbálunk érvényt szerezni, hogy a keletkezésük óta eltelt ötnegyed évszázad során a Wesselényi- és Széchenyi-arckép történetirői szerepe csökkent, esztétikai hatásuk viszont növekedett.

I. Retorizáltság

A politikai jellemrajz készítőjének fel kell hívnia a figyelmet az általa jellemzett személyiség fontosságára. Kétféleképpen teheti ezt: vagy jelzésszerűen, vagy a kifejtés súlyosságával. Az első megoldásnak az a hátránya, hogy a felfokozó erejű jelzések a gyakori használatban elkopnak. Az írók többsége ugyanis a jellemzésnek ezt a módját választja, mert a kifejezéshez bő anyag kell, másképp lazának, terjengősnek hat. A magyar politikai arcképek szerzői Keményt leszámítva mind jelzéssel éltek. Tóth Lőrinc a Bibliára és a görög mitológiára utaló jelzőkkel és hasonlatokkal emelte fel a reformkor eseményeit és Deáknak a szerepét, Csengerly is legfeljebb történeti párhuzamokkal egészítette ki ezt a retorizáltságot Beöthy Ödön felidézésekor.

¹ Magyar szónokok és statusférjak. (Politikai jellemrajzok.) Kiadja CSENGERI Antal. Pesten 1851.

Égészen másként fogalmaz Kemény Zsigmond.

A kulturális utaló jelzések szerepét nála a nagyszabású kifejtés látja el. Szóképei egy részét a természetre vonatkozó, kevésbé szokványossá merevedett párhuzamok közül veszi. Berzsenyinek az idősebb Wesselényiről szóló epigrammáját ágyazza be a maga szövegébe, s azután ő is a költő módszeréhez folyamodik; még a mellékalakjait is az elemekhez hasonlítja:

„Mint a villámlás alatt megszakított zápor, egy dörgésre nagyobb erővel zuhan alá, úgy borított el mindent és sodort magával O'Connel szónoklata, ha a feltartóztatás által fölvilla-nyoztaték, és újra kitört.”²

Kemény sokkal gyakrabban használ hasonlatot és metaforát, mint pályatársai. Ennél fontosabb azonban az, ahogyan a szóképeket kezeli. Nem önmagukban tekinti őket, nem díszítőelemet lát bennük. Ehelyett kétféle megoldást választ: egyet a Széchenyi- s egyet a Wesselényi-archépban.

Az értekezőbb jellegű *Széchenyi Istvánban* rendszerbe foglalja a szóképeket. A politikai eszmerendszer a szöveg visszatérő hasonlítottja. Több hasonmást kapcsol hozzá: a színjátékot, a fegyveres küzdelmet, a működő gépet, az építkezést és a hajózást. Felváltva nyúl ezekhez a képzetkörökhöz, mindig más elemet hoz fel belőlük. Ily módon összefüggő képszerkezetet épít fel.

Égészen más *A két Wesselényi Miklós* nyelve. Az írónak itt nem összefüggő eszmerendszert kell szemléltetnie tennie, hanem két életutat kell ábrázolnia. Mi módon hozhatja egységbe a két részt? Esetleg úgy, hogy ugyanazt vagy ugyanazokat a szóképeket használja. Mivel ebben az esetben nem fogalmi rendszer szabja meg a szöveg felépítését, hanem elbeszélte történet, az író kevesebb, de bőven, egy-egy feszültséggel telített jelenet során, fokozatosan kibontott, a jelképiség szintjére emelt szöveggel él, oly módon, ahogy a legnagyobb — nyelvileg is megformált — regények szerzői.

Tulajdonképpen két jelkép kapcsolja össze az idősb s az ifjabb Wesselényi élettörténetét. Az egyiknél a ló, a másiknál a bezárt ajtó a képi elem. A szövegösszefüggés alapján azt mondhatjuk, hogy az első esetben a személyi szabadság a hasonlított, mely egyúttal kockázatvállalást, a félelemmel való szembenézést is jelent;³ a másik jelképnél pedig az önkény, a személyi s társas szabadság kívülről jövő, ellenséges korlátozása, sőt megszüntetése a hasonlított.⁴

² KEMÉNY Zsigmond: Sorsok és vonzások. Portrék. Bp. 1970. 80.

³ „Wesselényiné nem engedte, hogy Philosopha, melyen férje leginkább szeretett lovagolni, senki ráüljön, s maga a mén is oly szilaj volt az idegenek irányában, miként kétséges vala ha túrni fogna-e valakit hátán? Négy évig volt az arabév nyergeletlenül: (...) Midőn Philosoph a közelgőnek hangját hallá, hegyezni kezdé füleit, megfordítá nyakát, s előrenyújtva szikár csontos fejét, a belépőt nyertésével üdvözölte. Ez örömtől lepetve sietett kedvelt állatjához, s végigsimítva kezét a dagadó erü nyakon s a széles és zárt csípőjű hátán, megnyergelé Philosophot, s a másnak oly szilaj mén vazalli engedelmességgel és diadal-góggal ragadta a rég várt háziurat a mindenfélől összetódult falunép, az ünnepi ruhába öltözött cselédek és a leáldozó nap sugárzófényében fürdő fák sorai közt a szabadba, (...)” (KEMÉNY: Sorsok és vonzások 18—9.)

⁴ „A komoly, a gondolkodó, oly rendkívül erős alkatú gyermek még nem vala hatéves, midőn atyjával az udvaron sétált. Eppen egy szilaj mént hoztak ki a lovaszok és a háziúr elé vezették. A korholó és hanykódó mént, amint közelített, a gyermek növekedő gyönyörrel nézte. Ezt az apa észrevevén, mosolyogva mondá: nem ülnél-e rá föl. Miklós hallgatott. Az öreg feléje fordítá éles szemét, és ismét kérdé: nos, nem ülsz föl? Nem, válaszolt a gyerek. Miért? Mert félek. A Wesselényieknek nem szabad félni, menydörgé az apa, s földobta gyereket a szilaj méntre, megcsapván ezt ostorával. A zaklatott állat elrohant. Heléna, ki történetesen a tornácra volt, sikoltva szaladt a szobájába, s a kerevet vánkossai közé mélyeszté fejét, hogy zokogását elfojtassa, és lélekerőt gyűjthesse a halálhír meghallására; mert egyetlen még élő gyermekének vesztét bizonyosnak hitte. Telt az idő mindig egyenlő kínok közt. Az anya helyzetéből mozdulni sem mert; szívé félelem iszonya összeszorította. Egyszerre pajzán szava hangzik a gyermeknek, ki a szobába berobogva, nevetés közt beszéli el az új életet nyert anyának, hogy a mén igen rosszul viselte magát; de ő mégis a hátán maradt, és addig lovagolt, míg csak az kifáradt.” (Uo. 37.)

⁵ „Az erdélyi gyűlésen ha a tanácskozáskor alatti rakoncátlan kifejezések miatt *jel kéretett*, s az elnök a jelt megadta, az ajtók rögtön bezárattak, a közbürlő előállott, a gyűlés ítélőszékké alakult, a pör megindítatott, és senkinek távoznia nem lehetett mindaddig, míg az ítélet ki nem mondatott, és teljesedésbe nem vétetett, vagy a pénzbírság lefizetése vagy a rögtön fizetni nem tudó egyén elfogatása által. Ekkor aztán az ajtók feltárattak. (...)”

Jel kéretett Wesselényi ellen.

Az ajtó bezáraták.

„Minden ki volt ragadva a rendes vérmérsékéből.

Ekkor fölállott Tury: „Wesselényiben megtámadtassék-e a szólásszabadság?” — kérdé meghatott és átható hangon. „Ki védi meg utóbb a jogot? Ki fog biztosítva lenni e falak közt?”

Alta ruit cedrus, silvae trepidate minores!

Elnémult Tury.

Hallgatás lón.

Az ajtók mintegy maguk kinyitlakt.” (Kemény: Sorsok és vonzások. 28—9.)

„A kitűzött órára a követek és királyi hivatalosok a kormánysszék udvarára siettek, hol a háttérén az első emeletben volt az országos terem, melynek lépcsőzetelhez egy nagy ajtó vezetett.

Néhány perc alatt az udvar néppel és törvényhozókkal telve lón.

Ekkor a tömeg az ajtó felé nyomul.

Az zárva volt.

A kirekedt karok és rendek eleinte ezt a kormánysszolgák részéről elkövetett hanyagságnak gondolák. Küldözének a fölnyitattás végett.

A két jelkép tehát szembeállítás rejt magában, s ily módon rendkívül egységessé teszi a szöveg egészét.

A szóalkatok szempontjából Kemény két műve nem mutat ilyen egyedi szervezethez, de a két arckép közös nyelve alapján világosan elkülönül a műfaj többi megvalósulásától, elsősorban azért, hogy a retorikai eszközök sokkal szélesebb körét veszi igénybe.

Már a szókincs is mutat különösséget. Kemény a latin kifejezéseket mindenkinél gyakrabban használja. Ő idéz legtöbbször idegen szöveget; ezzel is a szöveg vonalszerűségét töri meg, mint az időrend átalakításával, melyről látni fogjuk, hogy az ő jellemképeit szerfölött jellemzi. Egyedül ő folyamodik négy (latin, német, francia, angol) idegennyelvű idézethez. A többi szerzővel ellentétben, sokszor költői szöveget ékel be. Láttuk, mint veszi példának Berzsenyi versét *A két Wesselényi* szóképeinek megalkotásakor. A *Széchenyi Istvánban* is hasonlóan jár el: Kossuth idézése után átveszi, módosítja Kossuth nyelvi fordulatait, elemeire bontja a szöveget, s azután új módon rendezi el e részalkotókat. Kemény tehát a sűrű idézéssel nem egyszerűen megbontja a szöveg folytonosságát, hanem mélyebb szinten újra teremti a folytonosságot. Ugyanezt fogjuk tapasztalni a parabolák esetében. Mindkét eljárás Kemény kizárólagos sajátja a magyar jellemkép-irodalomban.

Az idegen nyelvek gyakori szerepeltetése egyáltalán nem kell idegenszerű hatást. Részben az ellensúlyozza őket, hogy Kemény tájszóval is él¹⁵ — ami kortársai közül senkiről sem mondható el; a többiek feltehetően nem tartották összegegyeztethetőnek a tájnyelvre utalást a politikai jellemrajz műfajával, mely a városi polgárság művelt rétegéből vehette közönségét. Emellett Kemény az egyetlen szerző, kinél nem találtunk idegenszerű mondat szerkezetet: a „so . . . , wie” kapcsolat magyarított változata például kortársainál rendszeresen előfordul,¹⁶ nála viszont soha.

A rövid esszénél terjedelmesebb értekező prózát általában az egyöntetű adagolásból eredő egyhangúság kíséri. Az értekező prózának még olyan művésze sem tudja elkerülni ezt a veszélyt, mint Macaulay. Kemény részint ellenpárt képező retorikai eszközök változtatásával küszöböli ki e művészi fogyatékoságot. A kétféle igeidő használatát például olykor kizárólag az eltérő hangalak indokolja:

„a mély érzékenységet, melyre „a nagy 'magyart'” a hon jövője iránti aggodalom izgatta, a Kossuth-párt észrevéve ugyan, és a szív kítőréseinek tulajdonította, de mert mesterét a tapasztalatlanok entuziazmusával csalhatatlannak hitte, önteltségre és epességre magyarázza.”¹⁷

Az ilyen ütemes váltakozás azonban önmagában csak mérsékelte volna az unalmat, melyet egyetlen igeidő következetes szerepeltetése kelet az olvasóban. Ez teszi érthetővé, hogy Kemény két másik eljáráshoz is folyamodik. Valahányszor tartós és egyszeri, rövid idejű történet beszélt el, az előbbit az elbeszélő, az utóbbit a ma is élő befejezett múltnak felelteti meg:

„Erdélyben (. . .) az összetartozás szilárdabb alapokon és szigorúbb fegyvelmen nyugvók, mint Magyarországon. (. . .) e kicsiny ország tradicionális politikájával (. . .) a nemzeti fejedelmek korában két nagy hatalmasság közt másfél századig lebegteté Erdélyt, (. . .). Kilátás vala erélyes, de nem túlcsapongó határozatokra.

Wesselényit Udvarhelyszék választotta követté.”¹⁸

Máskor nem az ige szemlélet eszközévé teszi az igeidőt, hanem a háttért és az előtért különbözteti meg vele: a háttér történéseit röviden múltban összegezi, az előtérrel viszont jelenben, jelenetszerűen részletezi:

„Bábeli zavar volt a célok és eljárás iránt.

Az ingatagság és a végletek közti hullámzás e pillanatában szokatlan mozgás támad az utcán.”¹⁹

De az ablakokból és ajtókból egy arc sem mutatkozott.

A mellékszeményzet eltűnt.

Kihaltak látszék az udvar.

Wesselényi öklével döngetni kezdé az ajtót. Minden ütésre visszafordult a tömeghez, s vagy egy éleket mondott a kormány ellen, vagy egy törvényt olvasott föl az álnok tanácsosokról és azok feleletre vonása iránt.” (Uo. 62–3.)

¹⁵ „Ezen új nézet, mely egészen célszerű, de csak félig volt igaz, lefegyverezé a mindenekelőtt nyugalomra vágyó kormányt, fölviillanyozta a becszomjas egyéneket, felelőssé tette az ország jövődjéért a hanyagot és torhát. (KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 246.)

¹⁶ TORHA (. . .) 2. Am. torhadt; (. . .) *Torha fa* lány anyagú. (Krizsa J.). Vö. TORHAD.

TORHAD. (. . .) Székelyesen am. elmálás, rothadás által összeomlik;” (CZUCZOR Gergely—FOGARASI János: A magyar nyelv szótára. VI. Bp. 1874.)

„*Torha*, torhanyó vagy torhány; torhadt; *torhány ember*: tunya. *Torha fa*: lány anyagu.” (KRIZSA János szerk.: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Bp. 1911. II. 279.)

¹⁷ Magyar szónokok és statusférfiak. 54 (B. Gy.); 226 és 517 (Csengery Antal).

¹⁸ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 127.

¹⁹ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 60–1.

²⁰ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 66.

Hasonló ellentétezésre, szembeállításra törekszik Kemény a mondat hosszúság kialakításában. A két Wesselényi Miklóshoz és a Széchenyi Istvánhoz képest a többi magyar politikai arckép alig mutat változatosságot. Csengery például — ki jó értekező volt — használt ugyan majdnem annyira rövid, sőt hiányos, ige nélküli, önálló bekezdést képező mondatot, mint Kemény, de olyan szónoklatot minősített vele, mely maga sem tartalmazott hosszú mondatot — az olvasó tehát nem érez váltást.¹⁰

A többi arckép főként jelzésszerű jellemzésből áll, Kemény jellemrajzai kifejtett gondolat-sorokból. Ennek a következménye, hogy Kemény hosszú mondatainak — feltételes mellrendeléses sorainak, minősítő alárendelés tekervényeinek — hiába keressük máshol a párjait. Igen rövid és igen hosszú mondatok szembeállítása feszültséget eredményez. Két szinten jön létre ez a feszültség. Egyrészt az elbeszélés és az értelmezés között. A rövid mondatok egy része a gyors ütemű, töredékes, kihagyásos elbeszélésnél található, amikor Kemény csak a pusztá történést közli, teljesen csupaszon, bármiféle értelmezéstől mentesen. Az öreg Wesselényivel támadt nézeteltérést például ilyen szűkszavúan és közvetve hozza tudomásunkra:

„Ő tölem nagy vitatásokat várt.

„Én keveset szoktam beszélni.”¹¹

Bármely részletezésnél hatásosabban érzékelteti az 1791-i erdélyi országgyűlés fejtelenségét az egymást kioltó események pusztá lejegyzésével:

„A szónoklat védte a jogokat. Megdönté. Eltemette.”¹²

A hosszú mondatok ezzel szemben az értekező részletekben fordulnak elő. Kemény azonban az egyszeri szembeállításokat nem kedveli, alighanem azért nem, mert a túlságosan egyértelmű rendező elem ösztövérré teheti a szerkezetet, a kitöltetlen, bonyolítatlan ellentétezés némiképp közönséges értelemben retorikus lehet. Ne feledjük, hogy Kemény magyar kortársai többségével szemben nem annyira Hugo, mint inkább E. T. A. Hoffmann romantikáját csodálta. Az egyszeri ellentétezt bonyolította akkor, amikor az elsődlegesen elbeszélő szerepű rövid mondatot másodlagos feladattal is ellátta: az értekező részben a felvetett kérdések vitathatóságát és vitathatóságát jelölte velük.

Az a bonyolított szerkezet, mely az igeidők és a mondat hosszúság többszörös szerepére vezethető vissza, Kemény műveinek kizárólagos sajátja. Más szempontból *A két Wesselényi* és a *Széchenyi István* nem a retorizáltság módjában, hanem mértékében tér el a műfaj többi magyar példájától. A mondatfűzés retorikai bonyolítását, a mondat hossz megnyújtását Kemény is hasonló eszközökkel hajtja végre, mint Csengery vagy mások, de az egyes eszközöket nagyobb mértékben használja ki náluk. Közelebb áll Macaulayhoz, sőt olykor rajta is tútesz.

A mondat kidolgozottságát célzó legegyszerűbb szóalakzatot: az ismétlést Szalay és az ő példájára Csengery nyomatékosításként alkalmazza. Hosszú mondat esetében mindketten megismétlik azt a mondatot illetve mondatrészt, melynek minősítését tartalmazza az összetett mondat alárendelő része.¹³ Macaulay-nél mondatok között is szerepel tiszta ismétlés: egymás után több mondat egyazon szócsoporttal kezdődik.¹⁴ Kemény még ennél is messzebb megy az érvelés hangmenekének fokozásában: az inkább értekező *Széchenyi István*ban három ízben egyazon felítéssel kezd egymás után következő két, három, sőt négy bekezdést. Az érvelés logikai sorát kiemelendő, kétszer a főmondatot ismétli. Külön emeli e retorizálás súlyát, hogy mindhárom ismétlés egyazon gondolatmenet kifejtésén belül fordul elő, s közülük a legszegényebb az első és a legkiterjedtebb az utolsó, tehát a szövegrész egészében a fokozás érvényesül.¹⁵

Az ismétlés körének kiterjesztésével függ össze, hogy Kemény a nála fél nemzedékkel idősebb angol prózáiróhoz hasonlóan a legváltozatosabb párhuzamos szerkezeteket használja. Míg Tóth Lőrinc a mondatot inkább csak azonos mondatrészek halmozásával nyújtja meg, jelzőket sorol fel, addig Macaulay és Kemény legtöbbször mellékmondatokban, sőt önálló mondatokban érvényesíti a párhuzamos felépítést. Kettejük között az a lényeges különbség, hogy Macaulay értekező művei lényegében nem térnek el egymástól a retorizáltság fokában és mikéntjében, Kemény két politikai jellemrajza viszont egyedi szervezethez mutat: a párhuzamos mondatok — mint a szóalakzatok többsége — első helyen a Széchenyi-arcképre jellemzőek, melyben az értelmezés és nem az elbeszélés szabja meg a hagnemet, ahonnan hiányzik a jelképteremtés, a Wesselényi-jellemrajz uralkodó eleme.¹⁶

¹⁰ CSENERGY: „Szemere Bertalan”. Magyar szónokok és statusférfiak. 64—65.

¹¹ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 106.

¹² KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 24.

¹³ Magyar szónokok és statusférfiak. 544, 519.

¹⁴ Thomas Babington MACAULAY: „Hallam's 'Constitutional History'”, September 1828. Critical and Historical Essays. London 1923. I. 27.

¹⁵ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 244—5, 280—1, 288.

¹⁶ TÓTH Lőrinc: „Deák Ferenc”, Magyar szónokok és statusférfiak. 45—6; Macaulay: „Milton”, 1825, „Hallam's 'Constitutional History'”, September 1828, „Machiavelli”, March 1827. Critical and Historical Essays. I. 175; 176, 180, 183, 186, 48, II. 15, 25; KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 117, 180, 208, 273, 274, 275.

Macaulay legjobb, korai műveiben a puritánok és a királypártiak ellentétére építette fel az angol XVII. század történetét, s párhuzamos mondatait e szembeállításnak rendelte alá. Kemény az ellentétezés körét is kiterjeszti. A legmagasabb szinten a két arckép egésze ellentétpárt alkot. A *Széchenyi István* szövegét állandó belső ellentétetés még feszültebb teszi. Az érvelő gondolatmenet mindvégig Széchenyi és Kossuth álláspontját szembesíti egymással. Az egyes részeket összetettséget mutatnak: Kemény sokszor egyidőben él párhuzammal és szembeállításal. Még a külső jellemzésre is vonatkozik ez, így a Görgey, Teleki László és Széchenyi tekintetét leíró sorokra. Ennél rövidebb és ezért szemléletesebb példa lehet az összetett retorizálásra a Széchenyi gondolkodásmódját jellemző három mondat, melyekben egyszerre találunk ellentétet, szóképi értelemben is vett hasonlatot és párhuzamos mondat szerkesztést:

„A napfénynél világosabb, miként Széchenyit (...) nem fogjátok egyszerű alkotásúnak találni, mint a görög templomot.

Esze nem jár olyan egyenlőn, mint kicsiny genovai zsebórátok.

Politikája nem oly tiszta és hibátlan, mint egy csinos madrigál.”¹⁷

Nem a szembeállító ellentétezés (antitézis) az egyetlen magasabbrendű alakzat, melynek a párhuzamosságot alá lehet rendelni. Macaulay sokszor fokozó szándékkal halmozza a mellékmondatokat. Szalaynál s Pap Endre Kőlcsey-arcképében is előfordul ilyen szerkezet; a reformkori nagy nemzedéket jellemző sorokban:

„(...) évkönyveinkben örökre gyönyörű lap lesz az, mely ama szent sereg történetét fogja a maradéknak elbeszélni: a mint díj nélkül, eszközök híjával, egyedül a lélek ösztönéből pályát kezdtek, a mint küldöttek gúny és üldözés nyilai között; a mint fentarták magokat külső segedelem nélkül egyedül benső erő által; a mint cézlnál állottak, midőn nem is gyanították; s a mint végre az akadémiában találák magokat, hol leszedték fejükről a töviskoszorút, s helyét a dicsőség szent fájának galyaival boríták el... ”¹⁸

Kemény fokozásai ennél sokkal hosszabbak, s egyéb retorikai eszközökkel bonyolítottabbak — ez már abból a mondatból is kitűnik, melyben az olyan embert határozza meg, „ki érse esze által rendszerint uralkodni szokott mély érzésein”:

„(...) neműnknek ezen fajából telnek ki leggyakrabban ama makacs lények, kik összeforrasztották személyüket a kérdéssel, melyet képviselnek; kik — mint a fa gyökereit a földben mélyen kiterjeszti, hogy virulhasson — érzelmeik és ambíciójok számára nagy céljaikból szívznak minden táplálatot; kik láncra verik szenvedélyeiket, megalázzák gőgjüket, kérnek, sürgetnek, alkalmatlankodnak, de a világon csak egy tárgyért ... nagy eszméjökért; kik, bár különben dacos és hő vérmérsékűek, Themistoclesszel kiáltják: üss, csak hallgass meg; kik a börtönből és a bilincsek közül szintűgy tiltakoznak, mint a rostrumról a sokadalom tévirányai ellen, s Galileivel, ha maga a szentkönyv hozatik föl ellenek, ismétlik: „mindamellett mozog a föld”; kik, ha az ingerült közvélemény vagy a hatalom által leveretnek, s a fegyver mellőkre van szegezve, s büszkén mondják: ti vagytok a győztesek, mi a becületesek; s kiket az utolsó szabad római költő, ki ifjú életét a hóhérbárd alatt végezte, az istennel állított párhuzamba, midőn az utcai hőse alkalmazva mondá:

„Victrix causa diis placuit; sed victa Catoni.”¹⁹

A fokozás mellett a zárójeles közbevetés is szolgálhatja a mondat kidolgozottságát. Úgy tűnik, a magyar szerzők közül csak Kemény követte Macaulay példáját az ilyen késleltetés használatában.²⁰ Ugyanaz mondható el a késleltetett főmondatról, melyet fokozásszerűen következő, párhuzamos mellékmondatok előznek meg. Hasonló szerepet tölt be ez az alakzat a prózában, mint a késleltetett állítmány a versben. Ez utóbbiról Kőlcsey és Vörösmarty — pontosabban az egyszerűbb *Elfojtódás* (1814) és a már mellékmondatos közbevetésekkel bonyolított *Késő vágy* (1839) — példáján bemutattuk, hogy a romantikus versbeszéd jellemzője.²¹ Ugyancsak a romantikával hozható összefüggésbe Macaulay-nál — ki gyakran él vele²² — és Keménynél, ki ezúttal is több retorikai eszközt használ egyszerre és egyenként több szereppel. Szemléltető mondatunk időbeli kihagyást követ és Vörösmartytól kölcsönzött versidézetet előz meg. Nem csupán szerkezeténél fogva csigázza fel az olvasó várakozását, hanem egyúttal gyorsan, villanásszerűen beszél el eseményeket, s e rendkívüli tömörítéssel a mítosz szintjére emeli 1848—49 tragédiáját:

¹⁷ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 136.

¹⁸ Cs(engery) A(ntal): „Szalay László”. Magyar szónokok és statusférfiak. 539—40, 540. P(ap) E(ndre): „Kőlcsey Ferenc”. Magyar szónokok és statusférfiak. 293.

¹⁹ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 130.

²⁰ MACAULAY: „Hallam's 'Constitutional History'”. Critical and Historical Essays. I. 64; KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 192.

²¹ „Vörösmarty Mihály: Késő vágy”. MEZEI Márta—KULIN Ferenc szerk.: Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig. Bp. 1975. 274—90.

²² MACAULAY: „Milton”, „Machiavelli”, „Hallam's 'Constitutional History'”. Critical and Historical Essays. I. 185, II. 14, 32, I. 34, 53, 54.

„Midőn végre a forradalom árja mindent elborítván mindent elsöpört, midőn a nemzeti nagyságról készült diadalívek ledőltek, midőn a kettős kereszt, a három hegy s négy folyam országa darabokra kezd szakadni, midőn Árpádtól Görgey Artúrig, az első magyar fővezértől az utolsóig, egy ezeréves korszak fejeztetett be, most a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerül a visszaemlékezés méla holdvilága, út a rekollektió ünnepélyes órája, és mi kezdjük számlálni tévedéseinket és az áldozatokat.”²³

Időben távolabbít és közelebbít állít szembe ez a mondat: a mellékmondatok a messzebbre, a főmondatok a közelre utalnak, akár a *Késő vágyban*. Az *Elfojtódás* költője az eredetileg állítótnak tűnt mondatot kérdővé alakította át. A feszültség ilyen fokozására is van példa Kemény-nél:

„Ha pedig be kell vallanotok, hogy ti ismeritek ezen fordulatpontot; ismertek energvált kort, az erélyes, kicsinységekbe merülőlt a teremtő, eszmeszegényt a vállalkozó és megvesztegetett az erényes kor után; ismertek időszakot, melyen túl a külerőszak hozzájárulása nélkül az államot a társadalom, a törvényeket a közerkölcs rontja, a közerkölcsöt pedig a családélet süllyeszti; ismertek nemzedéket, melynek eltűnésével az ipar a szellem ruganyosságát kevésbé fejti, a tudomány a lángésszel mind gyérebben találkozik, szemlátomást apad azoknak köre, kiknek nemesebb vágyuk: *vitam impendere vero*, és végtére az igazságok keresésével együtt még az igazság érzése is kihűl; ha ismertek a különböző nemzetek életében ily fordulatpontot, melytől kezdve csak a bűnök statisztikája szaporodik, és csak az aljasságtól iszony szelidül, akkor töletek függ, hogy ezt a hanyatlás terminológiájából micsonda nevekkel kereszteljétek meg; de ha valaki vénségnek, elaggultságnak mondja, és a letűnt szebb idősakra az ifjús férfigor címe alatt emlékezik vissza, e kifejezések miatt ugyan teheti-e politikai rendszerét ingatagga?”²⁴

Kemény ritkán közöl; értekező prózájában inkább gondolatmenetet dramatizál, érveket állít szembe. Ez teszi kifejtő prózáját Macaulay nyelvénél is feszültebbé. A késleltetésnek többféle módjához folyamodik: az említetteken kívül példának okáért az is említés érdemel, hogy mindkét jellemrajzában előbb jellemzi vagy értelmezi hősét, s csak azután nevezi meg.

Kérdés, mi a történeti helye e két mű nyelvének? Annyi bizonyos, hogy Kemény fogalmi igénytel lép föl, gondolatmenetet fejt ki, ahelyett, hogy kizárólag szóképekben gondolkodnék. Az is igaz viszont, hogy arcképei nem felelnek meg annak a nyelvészmenetnek, melyet Kőlcseyről szólva Pap Endre fogalmazott meg. Fogalmazásuk nem „piperetlen”, nem hiányzik belőlük a díszítés, és vonalvezetésük sem egyenes.²⁵ Pap Endre Kőlcseytől vett szövegmintáiban a fokozások kis terjedelmű egységekből állnak s egészükben sem hosszúak: a mondatstruktúra bonyolítása felsorolásban merül ki.²⁶ A magyar politikai arcképek általában megfelelnek a Kőlcseyvel összefüggésbe hozott, kisebb mértékben retorizált nyelv eszményének, Kemény politikai jellemrajzai viszont felúton állnak Kőlcsey világosan szerkesztett, kevés metaforát tartalmazó, viszonylag rövid mondatos, klasszicisztikus prózája és a metaforákban és útvesztőszerű mondatstruktúrákban gazdag, szélsőségesen romantikus nyelv között — mely utóbbinak legnagyobb magyar mesterei közül Széchenyit Kemény éppen Kőlcseyvel összhangban nevezte szobrászoknak.²⁷ Kossuthról pedig különösen jellemző, egy oldalt is hosszabb körmondatot idézett a *Széchenyi Istvánban*.²⁸ Kemény nagy romantikus elődeinél gondolatilag fegyelmesebb értekező, de az egyenes vonalszerűség megtörését Macaulay-nál nagyobb mértékben veszi át a romantikától — mint az írásainak tér- és időszemléletéből is kitűnik.

II. Témazsanatok és időszerkezet

A műalkotáson belül megkülönböztetett rétegek mindig az elemző elvonatkoztatásai. Valójában csak állandó kölcsönhatásban képzelhetjük el őket. A nyelvi síkot több ponton csak az időszerkezetre vagy a nézőpontra — azon belül az elbeszélésre és az értekezésre, elő- és háttérre — való utalással lehetett megvilágítani.

A két *Wesselényi Miklósban* és a *Széchenyi Istvánban* sűrűn szerepelnek olyan utalások, amelyek a történetek színterétől térben távoli helyekre vonatkoznak. Az elbeszélés folytonosságának megszakításán kívül az a feladata az ilyen mozzanatoknak, hogy a magyar reformkor eseményeit nemzetközi összefüggésbe helyezték. Nemcsak Kemény szövegeit jellemzik e távoli utalások, hanem a *Magyar szónokok és statusférjak* többi arcképét is — bár kétségtelenül kisebb

²³ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 121—2.

²⁴ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 180—1.

²⁵ P(ap) E(ndre): „Kőlcsey Ferenc”. Magyar szónokok és statusférjak. 332, 294.

²⁶ P(ap) E(ndre): „Kőlcsey Ferenc”. Magyar szónokok és statusférjak. 295, 296, 297, 298, 298—9, 299.

²⁷ KÖLCSEY Ferenc: Országgyűlési napló. Január 21-én 1833, Február 20-án 1833. Összes művei. Bp. 1960. II. 423, 448.

²⁸ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 170—2.

mértékben. Részben az a magyarázata ennek, hogy a kötet szerzői mindig nagy figyelemmel kísérték a külföld eseményeit — különösen Csengeryről és Keményről mondható el ez a tájékozódás már az 1848 előtti korszakban. Van azonban e célzásoknak még inkább korhoz kötött értelme. Világos után a szabadelvű magyar nemesség magyarázatot próbált találni a történetekre. Részben — s nem egészen alaptalanul — a nemzetközi erőviszonyokkal magyarázta a forradalom s szabadságharc bukását. Úgy vélte — ezt viszont már csak némi joggal —, hogy az európai helyzet fel nem ismerése okozta a vereséget. Volt azonban a külpolitikai utalásoknak olyan célja is, hogy a magyar reformkort és forradalmat világtörténelmi szintre emelje, azaz kizárja annak a lehetőségét, hogy bárki is egyetlen nemzet magánügyeként szemlélje 1848-at. Különösen azokban a sűrűn előforduló párhuzamokban érezhető ilyen célzatosság, melyekkel Kemény a magyar és ír történelem hasonlóságát állítja. Mindenképpen azt állíthatjuk, hogy a kötet szerzői közül Kemény az, kinél ez az óvatosságot igazolás a leginkább megfigyelhető.

Tér és idő Keménynél gyakran egyazon szerkezeti elem két vetületét jelenti. Különösen áll ez az első Wesselényi életrajzának arra a szakaszára, amikor a Kufsteinben és Zsibón egyidőben történeteket beszél el. Míg azonban a térmozzanatok szintjén Kemény leginkább csak a még gyakrabban kifelé utalásokkal tér el kortársaitól, addig az időszerkezet síkján egészen szembeötölő a különbség.

Csengery — ki Kemény után a magyar politikai jellemrajznak alighanem legjobb művelője volt — többnyire csak kisebb mértékben módosította az elbeszéltek valódi időrendjét. Eötvösről szóló írását például szabályos életrajzzal kezdi, ennek gyors ütemű elbeszélését csak akkor akasztja meg, ha művekhez ér. Igaz, a szónok jellemzésekor visszatekint, hősnének politikai pályáját szakaszokra osztja, tehát helyt ad az értekező elrendező szerepének, de azután újra felveszi a szálát, s csak az időrendben elbeszélte események után kerít sort az alkati jellemzésre és idézetre. Ennél is szigorúbb az időrend a Dessewffy Aurélról és a Szalay Lászlóról készített arckép esetében: az első esetben a közbeékelte alkati jellemzés és a néhány soros tekintő végszó, az utóbbiban a meghatározatlan idejű bevezetés, majd rövid visszapillantás csak alig módosítja a történet többnyire együtemű taglalását. Valamivel több a változatosság, a vissza és előre tekintés Nagy Pál jellemrajzában — melyet Csengery megnevezetlen szerzőtárrsal írt, — a szöveg vázát azonban itt is az időrend előre haladó követése adja meg.

Egészen más a helyzet Kemény jellemrajzaival. Az elsődlegesen elbeszélő Wesselényi-arcképben az időrend nagy mértékben átalakul, az elsődlegesen értekező Széchenyi-arcképben pedig teljességgel átrendeződik. A két Wesselényi Miklós kezdősorai az elbeszélő jelenre vonatkoznak, majd egy Rákóczi-korabeli anekdota következik. Ennél is feltűnőbb az, ahogyan a *Széchenyi Istvánban* az akadémiai megajánlás három oldalnyi megjelenítése után mintegy tíz oldalon, összefoglaló visszatekintésként, ennek előzményeiről értesülünk, hogy azután csak ekkor jussunk el az életrajz kezdetéhez. A még el nem mondottakra való visszapillantáson kívül a már elbeszélte való visszaütés is megtöri a történet vonalszerűségét: a második Wesselényi Miklós életpályája például utalásokat tartalmaz az apának korábban leírt életére.

Az előrevetítések viszont feltűnően ritkák Keménynél. Inkább csak erősen burkolt formában vannak jelen. Az idősb Wesselényi halálának rövid említése után például az elbeszélő maga nem utal arra, hogy az apa szándékai rokonszenvre találtak a fiánál, ehelyett Berzsenyinek *Wesselényi Miklós hamvaihoz* című versét idézi, melynek záradéka finom utalást rejt magában a jövőre, kifejezi a költő s a nemzet vágyát: bárcsak folytatná az egyetlen életben maradt fiú, amit az apa megkezdett.

Említettük, hogy a két Wesselényi Miklós az elbeszélő jelen idejében kezdődik. Ez a felütés azonban lényegesen eltér attól, ahogyan Csengery Beöthy Ödön arcképét a forradalom eseményeivel indítja, vagy Szentkirályi Mórictól először Világos utáni, többé-kevésbé meghibbant állapotában jeleníti meg, hogy azután szövege végén is ehhez a képhez térjen vissza. Keménynél a jelen pusztán a színtér, Zsibó leírását jelenti, csak sejteti az ott korábban lejátszódott tragédiát. A színen semmit sem látunk, ami a történetekre utalna. Az olvasóban feszültség jön létre, várakozás a történet iránt. Kemény az előre tekintést a Széchenyi-arcképnek a politikai eszmerendszert elemző részére korlatozza. Ha elbeszél, akkor inkább tartózkodik az előre vetítéstől, saját jelenére is általában csakis ki nem mondva vonatkoztat.

Elbeszélő módszere tehát kettősséget mutat: a romantikusoktól átveszi a vonalszerű időrend megtörését, de a történet elbeszélésében ragaszkodik a tárgyilagossághoz. Elbukott forradalom után írja művét, s ezért nem az állandó jövőre vonatkoztatás sarkallja. Teljesen hiányzik belőle a jós magatartása, a forradalmak előtti romantika szemlélete, mely szerint „a történész olyan próféta, aki visszafelé pillant”.²⁹ Ezért nem képzeltet el, hogy egy arcképet a jövőre való kitekintéssel fejezze be — ahogyan még fiatal Macaulay is a szabadelvű eszme maradéktalan beteljesülését jósolta meg Macchiavelliről készített jellemrajza végén.

²⁹ Friedrich SCHLEGEL: Kritische Schriften. Herausg. v. W. Rasch. München. 32.

A két Wesselényi bonyolultabb időrendjét és tárgyilagossá elbeszélő módját Csengery egyszerűbb vonalvezetésű, illetve közvetleneű a jelenre vonatkoztatott, de hasonlóan életrajzszerűbb arcképeivel hasonlítottuk össze. A Széchenyi István a magyar politikai jellemrajz másik alaptípusának hasonlóan nagy mértékű továbbfejlesztése. Pap Endre Kölchey-arcképét vehetjük kiindulópontnak, mert ez a szöveg elsődlegesen értekező jellegű: kevés benne az elbeszélő történet, annál több a lélektani elemzés. Az értekező rend elsődlegessége az elbeszélő időrendjével szemben a Széchenyi-jellemképben is felismerhető: a szövegen belül négy hosszabb tömböt alkot a politikai eszmefelvezésnek, a lelki alkattal, a szónoknak és a státusférfinak a jellemzése. E négy rész közül az elsőkben áll az idő, a másodikban többször megtörtént egyszeri elbeszéléssel keveredik az időben meghatározatlan jellemzés, a harmadikban ugyanaz a gyakorító szemlélet párosul egyszeri történéseknek példaként szerepeltetésével, az utolsó részben külön olvasunk az 1830–40, 1841–47 és 1847–48 közötti időszakaszról mint egészről, e három időtartam összefoglaló jellemzése pedig az értekező rendszerező tevékenységének rendelődik alá.³⁰ A szöveg egészéről tehát azt mondhatjuk, hogy az első negyedében a Wesselényi-arcképnél is sokkal töredézettebb időrendű elbeszélés uralkodik benne, ezután meghatározatlan idejű értekezés kezdődik, melybe fokozatosan egyre több szerepet kapnak az időben elhelyezett, elbeszélő mozzanatok.

A szöveg időrendjének felszíni szerkezete kibogozhatatlanul szövevényesnek, útvesztőszerűnek hat — bonyolultságával magának Széchenyinek a prózájával vetekszik.³¹ Az alapos vizsgálat azonban határozott irányulást fedezett fel az olvasóval: a mély szerkezet a gyakori időcseréktől a ritkábbak irányában halad, a mozzanatos szemléletet a tartós váltja fel, az időpontokat az időtartamok, az elbeszélés gyorsaságát a lassabb ütem. E határozott hangsúlyváltást részben az indokolja, hogy a szöveg az elbeszélő műnemtől az értekező felé fordul el. Van azonban e módosulásnak mélyebb, szemléleti magyarázata is. Az arckép elején Kemény úgy állítja elénk Széchenyit, mint szertelen, romantikus hőst. Maga is annyira ennek a véletes egyéniségnek a hatása alá kerül, hogy nehezen tagolható romantikus prózát ír, melyben a szerteágazó felszíni szerkezet mögött nincs egyszerűbb alapfelépítés. Az arckép továbbírása közben Keménynek mintegy eszébe jut a kötet célja, melybe írását készíti. Tudatára ébred, hogy Világos után aligha tudja felrázni közönségét az elkeseredésből, ha annyira ellentmondásosnak ábrázolja Széchenyit, hogy az egyszerűbb emberek a leírtakból nem meríthetnek ösztönzést a tevékenységre. Kegyes csaláshoz folyamodik: félbehagyja, amit elkezdett és rendezettebb Széchenyi rendezettebb jellemzésébe fog bele, majd ezt a második arcképet be is fejezi.

Bármilyen legyen a véleményünk a valódi Széchenyiről — a magunk részéről az ellentmondásokat kiemelő vázlatot meggyőzőbbnek találjuk, mint a lekerekített, a Széchenyi István keletkezési idejét tekintve történetileg teljesen indokolt, egyértelműbb arcképet —, a két rész között lényeges nyelvbéli különbséget állapíthatunk meg. A szöveg első negyedének rendkívül gyakori időváltásai — az első tizenöt oldalon harminchármat számoltunk meg — Lamb, Hazliitt, De Quincey romantikus prózájára emlékeztetnek, a későbbiek tömbszerű időszerkezete — az utolsó tizenöt oldal például csak öt váltást tartalmaz — viszont Macaulay realistább nyelvére. Feltételezésünk szerint ez a kettősség okozza, hogy a Széchenyi István nem kelt annyira egyéges esztétikai hatást a mai olvasóban, mint A két Wesselényi Miklós.

A szakirodalomban sok szerző utalt arra, hogy Kemény művei egyenetlenek. E megállapítást elfogadva, nem Kemény nyelvi képességeiből vezetnők le ezt az egyenetlenséget, hanem

³⁰ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 166–206, 206–17, 226–42, 242–310.

³¹ A közvetlen, kimondott időmeghatározásokat zárójel nélkül, a közvetett, kimondatlan utalásokat zárójelben tüntetve fel, a következőképpen írhatjuk le a szöveg beosztását:

Római kor (117–8) — Shakespeare kora (118) — 1789, 1884, (1830) (118) — kb. jelen (119) — „a lefolyt évtized” (tehát az 1840-es évek) (120) — kb. jelen (120) — Linné kora (120) — kb. jelen (120–1) — 1840 (121) — (1849–50) (121) — (1820-as, 30-as, 40-es évek) (121) — (1848–49) (121–2) — Vörösmarty-vers (1828) (122) — (1842) (122) — (1849–50) (122) — visszatekintés (1830-ig) (123) — Kislady Sándor-vers (123) — kb. jelen (124) — „mint Vespasianus” (124) — kb. jelen (124–5) — Döbling (1849–50) (125–6) — kb. jelen (126–7) — „a februári napok (1848) óta” (127–8) — „mint (...) Cato” (128) — kb. jelen (128–9) — Cato (129) — kb. jelen (130) — Galilei (130) — Lucanus (130) — meghatározatlan (131) — (1848–9) (131) — Krózus (131) — meghatározatlan (132) — „1830 óta 1848-ig” (132–5) — „a februári forradalom után” (1848) (135) — meghatározatlan (135–6) — Cervantes (136) — meghatározatlan (136–40) — „az 1825-i országgyűlés” (140–51) — 1820 (151) — 1825 (151–4) — 1791 (154) — 1786–98 (154–5) — 1781 (155) — 1809 (157) — 1815 (157) — 1819 (159) — 1820 (159) — 1825 (164) — 1790 (165) — 1830 (165) — 1825 (165) — 1825 (165) — kora középkor (177–8) — Cortez (178–9) — kora középkor (177–8) — tatárjárás, Mohács (179) — római birodalom (179–80) — jelen (180–1) — 1830–41 (190) — 1841–3 (193) — 1833 (194) — 1836–40 (194) — 1842 (202) — 1844 (217–8) — (1850) (218) — 1844 (218–24) — (XVII–XVIII. század) (224–5) — 1833-i országgyűlés (226–7) — 1840-i országgyűlés (228–36) — 1843-i országgyűlés (236–7) — 1844 (237–42) — 1830–40 (243) — (1841–7) (243) — (1847–9) (243) — 1830–40 (244–8) — Kazinczy (248) — 1830–40 (248) — „mint Uriel Acosta” (248) — 1830–40 (248–9) — Werbőczy (249) — 1830–40 (249–58) — „mint egykor Villeroy marsall” (258) — 1830–40 (258–69) — (1841–7) (270–89) — (1848–9) (289) — (1841–7) (289–91) — „mint midőn XVI. Lajos udvarában” (291) — (1841–47) (291–2) — mitológia (292) — (1841–7) (292) — (1850) (292–3) — (1841–7) (293–4) — (1848) (294) — 1842 (294–5) — 1825 (295) — 1842 (295–6) — (1843) (296–8) — 1843 (298) — (1843–6) (298–300) — 1846 (300) — 1847 (300–6) — (1848) (306–10).

mélyebb okból: a romantikus és realista formaeszmény összeütközéséből. Keményt élete végéig rendkívül vonzotta a kacskaringós időrendű elbeszélés és ami ezzel együtt járt: az emberi lét összetett, eszményítő és ironizáló értelmezése, melyet a német romantikusoknál talált. A *Ködképek a kedély láthatárán* (1853) című regény és az *Alkhimet, a vén törpe* (1853) című rövid történet világosan mutatja, hogy e vonzódás röviddel a két arckép megírása után is erősen élt benne. Ugyanakkor azt is felismerte, hogy nyugat-európai kortársai egyenesebb időrendű, jellemközpontú realista regényeket írtak — Dickens életművéből első sorban a *Bleak House*-ra figyelt föl, melyet mai szemmel a realista Dickens addig megjelent legjobb teljesítményének tarthatunk.

Azok a Kemény-művek, hol a két korszak nyelve nem szembesítődik egymással — mint a *Ködképek*, ez a romantikus ironia hangnemén megírt, értéknihilizmus kifejező regény, vagy *A két Wesselényi Miklós*, melyet a romantikus jelképteremtés fog egységbe —, nyelvileg egyáltalán nem nehézkesek. A *Széchenyi Istvánban* viszont a romantikus és realista formaeszmény összeütközése esorbítja a mű épségét: Széchenyiről nem egy, hanem két jellemzést kapunk. A regények elemzésekor majd látni fogjuk: Kemény műveinek esztétikai hatása azon áll vagy bukik, hogy létrejön-e egység a romantikus és realista sajátosságokból. Azt viszont már itt le kell szögeznünk, hogy Kemény a legnehezebb feladatra vállalkozott, amivel prózaíró szemben találhatta magát a XIX. század közepén. Arra talán felesleges utalni, hogy e két nyelv szerves egységét egyetlen XIX. századi prózaírónk sem tudta megteremteni. Azt viszont talán nem szükségesen hangsúlyoznunk, hogy nem is próbálkoztak megoldással: Eötvösnél *A karthausi romantikája* feladatlan ellentétben áll *A falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* realizmusával, Jókainál egy művön belül élesen elkülönül a két nyelv, Mikszáthnál pedig mindkét féle kettősség megtalálható. Kemény jelentőségét éppen ez adja, hogy célkitűzése korszerű — nagy európai kortársai is ezzel a leckével birkóznak, s még ők sem teljes sikerrel: Dickensnek még legjobb regényei is egyenetlenek, „a lángelme és a selejt egymás mellett, ugyanazokban a regényekben található meg”,³² Flaubert-ről pedig Henry James — aki a realista jellemközpontúságot a romantikus nézőpont-eljárás segítségével fejlesztette tovább — joggal állapította meg, hogy a *Madame Bovary* a legegységesebb regénye, melyből pedig hiányzik Flaubert legnagyobb írói erénye, a romantikus eredetű képzeletgazdagság.³³

A Széchenyi-jellemrajz szerkezeti törése azért hiányzik a Wesselényi-arcképből, mert itt a szöveg eleje és későbbi részei között nem áll fenn olyan nyelvi eltérés, mint amelyet az időpontváltásokkal szemléltettünk. Az elbeszélés nem csap át értekezésbe, a két elem közül mindvégig az első uralkodik. Mivel két jellem egymás után következő bemutatásáról van szó, témájánál fogva ez a szöveg lenne inkább kitéve a ketté osztódás kísértésének, az időszerkezet azonban itt teljesen egységes — ami már az ezután tárgyalásra kerülő nézőpont következetességét is feltételezi. Nemcsak ugyanazokat a jelképeket használja a szerző a két életút elbeszélése folyamán, hanem a záradék is hasonló: időbeli kihagyások és lassú ütemű jelenetek egymásutánjából áll. E vég nélkül folytatható sorozatot azután visszatekintés rekeszti be. A két megoldás között annyi az eltérés, hogy az apa élettörténete a Berzsenyi-vers említett, burkolt előre utalásával ér véget: a zárlat tehát nem végleges. Tekintve, hogy a második Wesselényi életrajzában Kemény az apa jellemképének elemeit módosítva, nagyobb terjedelemben dolgozza ki, a szöveg két része hasonló viszonyban áll egymással, mint az erősen romantizált szonáta formában egyrészt a témák bemutatása, mely az alaphangnemhez képest az ötödik fok hangnemében ér véget, másrészt az egymásba ágyazott kidolgozás és (az alaphangnemben véget érő) ismétlés.

A *két Wesselényi Miklós* szövegét tehát egészében átfogja egy jellegzetesen romantikus, kidolgozva, változtatva ismétlődő kép- és időszerkezet. A mélyebb felépítést teljesen uralja a felszíni tagolás. Ezen belül a szorosan vett elbeszélés a megjelenítéssel váltakozik. A történet maga is a hős élettörténetén kívüli eseményekből mint másodlagos háttérből és a hős életéből áll. Az életrajz azután tovább tagolódik: elbeszélte történetre, mint elsődleges háttérre és jelenetekre mint előtérre. E bonyolult rétegzettség még a jeleneten belül is folytatódik: a jelenet eleje és vége az elbeszélte életrajzhoz hasonlóan befejezett múltban van megfogalmazva — az író így biztosítja a történet és a jelenet szerves kapcsolatát —, ezen a külső körön belül az elbeszélő múlt képez átmenetet a jelenet közepéhez, mely jelen idejű. Az elbeszélő-értekező és az olvasó tehát állandóan változtatja helyzetét az eseményekhez képest, oly módon, hogy egyes pillanatokat mintegy kinagyítva vesz szemügyre — mint amikor az idősb Wesselényi fogságba esésének jelenetéhez ér:

„Korán reggel volt, midőn hálószobája ajtaján kopogtatnak, mert — mint jelentették — valakinek sürgető beszéde van vele.

³² R. C. CHURCHILL: „Charles Dickens”. Boris Ford ed.: From Dickens to Hardy. Vol. 6 of The Pelican Guide to English Literature. Repr. with revisions. Harmondsworth, 1960. 119.

³³ Henry JAMES: „Gustave Flaubert” (1893) és „Gustave Flaubert” (1902). Henry James: Selected Literary Criticism, ed. Morris Shapira. London, 1963. 138–54, 212–39.

Ő nem gyanítván rosszat, hosszú reggeli öltözetben és egy karddal — melyet még éjjel sem szokott magától elhagyni — a küszöbön megáll, körülnéz, s minthogy senkit sem lát alant, szobájának kőlépcsőjén leszáll az alsó terembe, mely inkább pitvar, mint valóságos előszoba volt.

Ekkor a pitvarajtónál fegyveres alakok mutatkoznak, és egy tiszt belépvén: 'őn foglyom' — szól németül, míg katonái rögtön a pitvarba nyomulnak.

Wesselényi válasz helyett harcolni kezd, mindig visszavonulva, hogy szobájába érkezhessen, hol az asztalra valának letéve derékpisztolyai. De a lépcsőkön mindig hátrább tolulván, sarkával hosszú hálóköntösére tapodott s hanyatt esett.

A küzdés miatt dühbe jött katonák megragadták, az udvarra hurcolák, kezét hosszú kötélre fogták. Ekkor két lovas katona nyeregre ült, s őt, a két ügető ló közt, gyalog és fővegtelenül hurcolá a közelebbi állomásig, hol szekérre tétetett."³⁴

Illyés Gyula találóan filmszerűnek nevezte ezt a távlatváltást.³⁵ Ennek eredménye, hogy a két Wesselényit háttérhez képest ismerjük meg, jellemzésüknek a viszonyítási térhez képest súlya s belső mélysége van. Kemény hősei három kiterjedésiek — ami aligha mondható el XIX. századi szepi prózánk alakjainak túlnyomó többségéről.

Közelebből szemügyre véve Kemény elbeszélő távlatváltásait, kitűnik, hogy a tér- és idő-szerkezet, valamint a mondat szerkesztés bonyolult összjátékát tételzik fel. Az első Wesselényi kufsteini rabságának egy rendkívül rövid időtartamú jelenetét rövid, egyszómondos bekezdések villantják fel:

„A börtönőr valami intézkedés miatt az ajtóhoz jön.

Wesselényi, ki éppen az ajtóablak előtt állott, kérde: mi újság?

Ez vállvonítva mondá: most hoztak fogságba egy kutya magyart.

Wesselényi kidugta karjait, s mellen ragadván a börtönőrt, iszonyúan megrázta, s óriási erővel hátralekűvén, az a lépcsőkön gyorsan legördült."³⁶

Az egyszerű történesnek ezt a lassú ütemű megjelenítését a fogságban és otthon sokszor megtörténtek gyors, összefoglaló elbeszélése követi. Egyetlen, rövid mondos bekezdés tudósít arról, hogy a történet a korábbi két helyszín közül most már kizárólag az egyikben folytatódik:

„Végre ütött a szabadulás órája."³⁷

Újra egyszerű történes lassú megjelenítése következik: a hazaérkező Wesselényi találkozás a lovával. Ezt a jelenetet azonban az elbeszélő és az olvasó kevésbé közelről szemléli, mint a börtönjelenetet. A bekezdések hosszabbak, s az író végig megtartja a múlt időt. A mondosok is egyre nyújtottabbak, míg a nyelv egyszerűen átvált értelmezésbe. Csak akkor fejeződik be a jelenet, amidőn a mondosok ismét kevésbé hosszúakká rövidülnek. Egy sornyi kihagyás után rendkívül gyors ütemre vált át az elbeszélő. Tizenkilenc egy mondos bekezdést olvasunk, melyek többszöri történet foglalnak össze. A látómezőbe befogott tér hirtelen nagyobb lesz, eltávolodnak az előbb még közelről szemlélt világtól:

„A zajos élet megint elkezdődött a tévedésekkel együtt.

A nyugtalan vérmérséklet folytatta uralkodását.

Wesselényi a régi maradt.

Sem nemes indulatát, sem vad természetét, sem a nyugalmas percekben kitűnőleg kellemes társalgási modorát nem hagyá a börtön szenvedései és magánya által megtöretni.

„Vadászott, veszekedett, lovagolt, szerette és keseríté nejét.

Ezalatt nagy változások előjelei mutatkoztak Európában."³⁸

A hátralevő egyszómondos jelzésekben a látókör fokozatosan szűkül, s ez vonja maga után, hogy a szöveg visszavált a háttérrel az előtérre és a többször megtörténtől az egyszerűre — csak hogy fordított sorrendben: míg a látószög tágulásakor a történes gyakorító szemlélete jelentkezett előbb s a háttér csak ezután, most előbb az 1791-i magyar országgyűlés történesit ismerjük meg, s csak ezután tűnik fel a jellemkép alanya: az idősb Wesselényi.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy *A két Wesselényi Miklós* szerkezete bonyolult szövevény, mely a mondos szerkezet, a tér, az időrend, az ütem, a gyakoriság változásaiából tevődik össze, oly módon, hogy e négy sík váltásai nem, vagy csak olykor és részben egyidejűleg egymással.

Még egy elem hozzájárul ehhez az összjátékhoz, s ez a nézőponté.

³⁴ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 15.

³⁵ „A portréteremben, melyet Kemény Zsigmond Wesselényi Miklósról rajzolt s amely mai szemmel nézve szinte film, mert a hős szüntelenül oly elevenen mozog benne, a sorsával is tragikus erélyű hős, a zsidói bölény két-két nagy fonította között tükre elé áll, s egy kis csipesszel naponta gondosan kitépdesi kondor szakállából a fehéret.” (ILLYÉS Gyula: Kháron lakóján. Bp. 1969^a. 49.)

³⁶ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 16.

³⁷ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 18.

³⁸ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 20.

A Magyar szónokok és statusférjak a „Politikai jellemrajzok” alcímet viseli, s így világosan megjelöli a benne található íráskor műfaját. Csengery az Előszóban a „történetírás” körébe utalja az általa közrebocsátott szövegeket, de tisztában van azzal, hogy átmeneti műfajúak: „félíg aestheticai, félíg politicalai dolgozatoknak” nevezi őket. A könyv magyar előzménye, Szalay László *Statusférjak' és szónokok' könyve* címmel 1846–47-ben, illetve 1850-ben kiadott sorozata nemcsak abban különbözik utódjától, hogy idegen források alapján, külföldi politikussal foglalkozik, hanem azáltal is, hogy sokkal inkább az életrajz hagyományát követi. A Csengery szerkesztette kötet már azt a műfajt honosítja meg nálunk, melyet Angliában, az 1820-as évek közepétől Macaulay alakított ki.³⁹

Kemény két műve már a kortársak szemében is elkülönítetett a könyv többi részétől. A szerkesztő a kiválasztott magyar politikusok közül órá bízta a két legjelentősebbnek a felidézését, s ez a hangsúly a terjedelemben is kifejezésre jutott: *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* nemcsak a két leghosszabb szöveg, hanem együttesen többet tesz ki, mint a többi tíz arckép.⁴⁰ Kemény műveiben mindig jelentős szerephez jut az öntüközés. Míg a többi arckép szerzője a szerkesztői előszóban megadott műfaj kereteihez igazodik, addig ő arra törekszik, hogy a szövegen belül is meghatározza a szöveg műfaját. A Széchenyi-arcképben kiemeli, hogy Széchenyit nagy írónak tartja, de művészetével esztétikai-irodalomtörténeti tanulmányának kell foglalkoznia, a jellemkép műfajában nem lehetséges, „Széchenyit mint író tenni bírálat alá.”⁴¹ Ebből arra következtethetünk, hogy Kemény a jellemképet nem tartotta összeegyeztethetőnek az irodalmi művek vizsgálatával. Macaulay példájából is ezt a tanulságot vonhatta le; az angol szerző ugyanis írókról készített arcképeiben sohasem jutott el irodalomtörténeti vagy esztétikai érveléshez: Miltonról készített jellemrajza például csak a költő politikai magatartásáról ad határozott fogalmat, a verseire vonatkozó megjegyzések széljegyzetszerű, pillanatnyi benyomások maradnak. Keménynél sosem találunk ehhez hasonlókat: ő vagy politikai jellemképet írt, vagy esztétikai-irodalomtörténeti tanulmányt — s ez utóbbi esetben a művekre támaszkodó világos okfejtésre s nem az alkotó jellemzésére törekedett.

A politikai jellemrajzban ugyanaz a két műnem: az elbeszélés és az értekezés keveredik egymással, mint a történetírásban. Ha mégsem sorolhatjuk a történetíráshoz, akkor azért nem, mert elsődlegesen esztétikai hatást tételez fel, és mindig egy háttérhez viszonyított hős jellemét hivatott körülírni. Ez a főszereplő háttérben jelenik meg. Az egyes jellemrajzok sajátosságát az elbeszélés és értekezés, valamint az elő- és háttér aránya adja meg. Macaulay például körülbelül egyforma figyelmet szentelt a hősnek és a háttérnek, az elbeszélést viszont néhány oldalra szorította s ott is csak a jellemzésnek alárendelt többszöri történésnek adott helyt, amikor Machiavelliről készített arcképet.⁴² Kemény *A két Wesselényi Miklósban* — mint arra ő maga a szövegen belül emlékeztette olvasóját.⁴³ — angol pályatársához képest az elbeszélő műnemhez közeledett, s a háttérrel alárendelte a főalaknak. Az olvasónak az a benyomása, hogy mozgó, dinamikus hőst ismer meg. Az elbeszélés és az értelmezés aránya hozzávetőle-

³⁹ Macaulay írásaiból a következőket minősíthetjük politikai jellemrajznak: „Milton” (August 1825), „Machiavelli” (March 1827), „Hamden” (December 1831), „Burleigh” (April 1832), „Mirabeau” (July 1832), „Lord Chatham” (January 1834), „Bacon” (July 1837), „Sir William Temple” (October 1838), „Clive” (January 1840), „Lord Holland” (July 1841), „Warren Hastings” (October 1841), „Frederick the Great” (April 1842), „Madame D'Arbly” (January 1843), „Lord Chatham” (October 1844), „Barère” (April 1844).

⁴⁰ A könyv beosztása a következő:

(Csengery Antal — ?): „Nagy Pál”	16 o.
Cs(engery) A(ntal): „Beóthi Ödön”	6 o.
Tóth Lőrincz: „Deák Ferencz”	18 o.
B. Gy.: „Bezerédj István”	10 o.
Cs(engery) A(ntal): „Szemere Bertalan”	24 o.
Kemény Zsigmond: „A két Wesselényi Miklós”	99 o.
Cs(engery) A(ntal): „Szentkirályi Móríc”	16 o.
Cs(engery) A(ntal): „Eötvös József”	53 o.
P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferencz”	46 o.
Kemény Zsigmond: „Széchenyi István”	177 o.
Cs(engery) A(ntal) — P(ap) E(ndre): „Szalay László”	47 o.

A két Kemény-arckép tehát 276 oldalt, az összes többi jellemrajz 258 oldalt foglal el.

⁴¹ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 295.

⁴² Macaulay „Machiavelli” (March 1827) című írásának a következő a felépítése:

Előter értelmezése (1–4) — Háttér értelmezése (4–16) — Háttér elbeszélése (16–9) — Előter elbeszélése (19–36) — Háttér értelmezése (36–7). (Critical and Historical Essays II.)

⁴³ „Munkám tehát, mint eddig, úgy ezentúl is az életírat és a politikai jellemrajzok között fog állani.” (KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 37.)

sen egy az egyhez⁴⁴ — ami megközelíti az egyes regények és rövid történetek felépítését.⁴⁵ Különösen feltűnő ez, ha összevesszük a *Széchenyi István* nézőpontjával, mely — ismét magában, a szövegben megjelölt célnak megfelelően⁴⁶ — távol áll az életrajztól, az elbeszélés és értelmezés kezdeti váltogatását hamarosan kiszorítja benne az értelmezés majdnem teljes egyeduralma.⁴⁷ Még világosabbá válik ez az erős hangsúlyeltolódás, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az egyre sűrűbb idézetek is csekély kivétellel Széchenyi gondolatvilágát értelmezik. Közben a háttér szerepe is egyre inkább az összehasonlításra korlátozódik. Háttérben elhelyezett alak megjelenítése helyett inkább egy eszmerendszer önmagában vett, belső elemzését kapjuk. A szöveg főként értelmünkre hat, hiányzik belőle a Wesselényi-arckép összetettebb esztétikai kisugárzása.

A Kemény-jellemrajzok összetevői közül az életrajz vezethető vissza a leghosszabb hagyományra a magyar irodalomban. A reformkori lapok számos külföldi politikai jellemképét közölték — így Daniel O'Connellét is,⁴⁸ kire Kemény hosszan kitér *A két Wesselényi Miklós*-ban. Szalay említett gyűjteményében a politikai életrajznak ezt a folyóirati alapformáját fejlesztette tovább. Az eredeti minta hatása még Csengery Eötvös-arcképén is érezhető, noha ő az életrajztól jellemzéssel és a művek értékelésével egészítette ki.

Kemény *A két Wesselényi Miklós*-ban úgy távolodik el az életrajztól, hogy közben megőrzi az elbeszélő jellegét. Számos esetben regényszerű megoldáshoz folyamodik. Széchenyit először megnevezetlenül vezeti be a történetbe, ami az elbeszélő szépprózából ismert feszültséget kelti fel az olvasóban. A jelenetezésnek mindkét fő válfaját használja: Wesselényi és Széchenyi, majd Wesselényi és Kossuth utolsó találkozását közvetett beszédben, összegezve mondja el, a Wesselényi és felesége között lejátszódó jelenetet viszont párbeszédben jeleníti meg, akár saját-maga feltehetően legkésőbbi együttlétét Wesselényivel. Gyakran közvetett jellemzéssel él: Wesselényi és Széchenyi lelki alkata Széchenyinek egy lejegyzettként feltüntetett magánbeszéde során bontakozik ki előttünk.

A Wesselényi-jellemrajzban a jellemzés tehát részint elbeszélő fogásokon keresztül érvényesül, részint nekik van alárendelve. A *Széchenyi István*-ban fordított a viszony: az elbeszélő

⁴⁴ *A két Wesselényi Miklós* ezt a felépítést követi:

Háttér leírása (7) — Háttér értelmezése (7) — Háttér elbeszélése (7–9) — Előttér elbeszélése (9–19) — Előttér értelmezése (19–20) — Előttér elbeszélése (20) — Háttér elbeszélése (20–2) — Előttér elbeszélése (22–3) — Háttér elbeszélése (23–5) — Háttér értelmezése (25) — Előttér értelmezése (25–8) — Háttér értelmezése (28–9) — Előttér értelmezése (29–31) — Háttér értelmezése (31–2) — Előttér értelmezése (32–6) — Háttér értelmezése (36–7) — Előttér elbeszélése (37–40) — Háttér elbeszélése (40–2) — Előttér elbeszélése (42) — Háttér elbeszélése (42–3) — Előttér elbeszélése (43–50) — Előttér értelmezése (50) — Háttér értelmezése (50) — Előttér értelmezése (50–4) — Háttér elbeszélése (54) — Előttér elbeszélése (54–5) — Háttér elbeszélése (55–63) — Előttér elbeszélése (63–9) — Előttér értelmezése (69–77) — Háttér értelmezése (77–8) — Előttér értelmezése (78–89) — Előttér elbeszélése (89–91) — Előttér értelmezése (91–5) — Előttér elbeszélése (95–6) — Előttér értelmezése (96–102) — Háttér elbeszélése (102–3) — Előttér elbeszélése (103–9) — Előttér értelmezése (109–10) — Előttér elbeszélése (110–3).

⁴⁵ Az elbeszélés és az értelmezés arányáról a regényben és a rövid történetben lásd: Harald WEINRICH: *Tempus*. Stuttgart, 1964.

⁴⁶ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 124–5.

⁴⁷ A *Széchenyi István* így tagolódik:

Háttér elbeszélése (117–8) — Háttér értelmezése (118–9) — Előttér értelmezése (119–27) — Háttér értelmezése (127–9) — Előttér értelmezése (130–1) — Háttér értelmezése (131–2) — Előttér értelmezése (132–3) — Idézet Széchenyitől (133–4) — Előttér értelmezése (134–40) — Háttér elbeszélése (140–1) — Előttér elbeszélése (141) — Előttér értelmezése (141–6) — Idézet Széchenyitől (146–8) — Előttér értelmezése (148–50) — Előttér értelmezése (150–4) — Háttér elbeszélése (154–5) — Előttér elbeszélése (155–7) — Háttér elbeszélése (157–8) — Előttér elbeszélése (158) — Előttér értelmezése (158) — Előttér elbeszélése (158–61) — Idézet Széchenyitől (161–3) — Előttér értelmezése (163–8) — Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (168–70) — Idézet Dessewffy Auréltól (170) — Előttér értelmezése (170) — Idézet Kossuthtól (170–3) — Előttér értelmezése (173–7) — Idézet Kossuthtól és Berzsényitől (177) — Háttér értelmezése (177–81) — Előttér értelmezése (181–7) — Idézet Dessewffy Auréltól (187) — Előttér értelmezése (187–8) — Idézet Széchenyitől (188–9) — Előttér értelmezése (189–90) — Idézet Széchenyitől (190) — Előttér értelmezése (190–6) — Idézet Széchenyitől (196) — Előttér értelmezése (196–202) — Idézet Széchenyitől (202) — Előttér értelmezése (202–6) — Idézet Szalaytól (206–7) — Előttér értelmezése (207–17) — Előttér elbeszélése (217–8) — Idézet felsőházi tagoktól és Széchenyitől, továbbá ezek értelmezése (218–23) — Idézet a főrendi naplóból (223) — Előttér értelmezése (223–4) — Háttér értelmezése (224–5) — Előttér értelmezése (225) — Idézet Széchenyitől (225) — Előttér értelmezése (226–7) — Előttér elbeszélése (228) — Előttér értelmezése (228–9) — Előttér elbeszélése (229–30) — Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (230–5) — Előttér értelmezése (235–6) — Előttér elbeszélése (236–8) — Idézet Széchenyitől (238–9) — Előttér elbeszélése (239–40) — Előttér értelmezése (240–6) — Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (246–7) — Előttér értelmezése (247–9) — Idézet Széchenyi egyik bírálójától (249–50) — Előttér értelmezése (250–9) — Idézet Kossuthtól és annak értelmezése (259–62) — Idézet Széchenyitől (262) — Előttér értelmezése (262–5) — Idézet Dessewffy Auréltól és annak értelmezése (265–6) — Idézet Széchenyitől (266–7) — Előttér értelmezése (267–71) — Idézet Széchenyitől (271–2) — Előttér értelmezése (272–5) — Idézet Széchenyitől (276–7) — Előttér értelmezése (277–8) — Idézet Dessewffy Auréltól és annak értelmezése (278–81) — Előttér értelmezése (281–3) — Idézet Széchenyitől (283) — Előttér értelmezése (283–6) — Idézet Széchenyitől (286–8) — Előttér értelmezése (288–9) — Idézet Széchenyitől (289–90) — Előttér értelmezése (290–4) — Előttér elbeszélése (294–5) — Idézet Széchenyitől és annak értelmezése (295–6) — Előttér elbeszélése (296–302) — Idézet Széchenyitől (302–4) — Előttér elbeszélése (305–10).

⁴⁸ BÉREZ Károly: „O'Connell”. Athenaeum 1840. május 3. 567–71. Az O'Connellre vonatkozó magyar cikkeket Arató Endre segítségével ismertem meg, köszönetemet ezúton fejezem ki.

mozzanatok a jellemzés eszközei. Nem véletlen, hogy itt alig találkozunk a másik mű regényszerű megoldásaival, helyettük leggyakrabban példázatot kapunk, mely ott alig fordult elő. A példázat használatára Kemény háromszoros ösztönzést is kaphatott: egyrészt a német romantikusoktól — kik szerfölött kedvelték a történeten belüli történetet —, másrészt Széchenyitől — kinek példázatait Kemény a maga szövegén belül is idézi, módosítja, értelmezi, feldolgozza —, végül Macaulay-tól. Az angol szerző kétféle példázatot használt: legtöbbször csak a hasonlatot bővítette, eseményt téve meg hasonlítottá,⁴⁹ s csak ritkábban beszélt el valamivel hosszabb történetet, hogy azután utólag kapcsolja a főszöveghez.⁵⁰

Keménynél e kétféle példázat aránya éppen fordított. Ritkán szerepel a hasonlatszerű változat, s akkor is bővített formában — mint ebben a Széchenyi előrelátását jellemző két mondatban:

„Úgy volt ő, mint egy tengerész, ki az elemek nagy küzdelmeivel ismeretlen völgylakosnak magyarázta, hogy a tisztának hitt egen jelenségek vannak, melyek a vihar közelségét árulják el; a völgylakos pedig, minthogy fekete fellegeket nem lát, orkánfüttyölést nem hall, vagy rossz szeszélynek vagy tréfának tekintti a tengerész jóslatait. Végtere a zivatar megjön, és a völgylakos még akkor is váltig csodálkozik véletlen megázásán.”⁵¹

Sokkal gyakrabban fordul elő a hosszabb példázatszerű történet. Ennek is két alfaját különböztetjük meg. Az elsőt a *Széchenyi István* másfél oldalnyi bevezetésével szemléltethetjük. Ez a történet — melynek itt csak három mozzanatát idézzük — a jellemrajz egészéhez képest tölti be a hasonló szerepét, a mű önmagát tükrözi, értelmezi benne. Önpéldázatról van szó, melyet a művészi ismétlődés alapvető fajai közül a belső idézéshez soroltunk.⁵²

„Egy híres művész foladata volt valamelyik római nagynak diadalmenetét a Capitoliumban lerajzolni. (...) Midőn a képiró ragogó művét bevégezte, fölleplezte azt barátjának, egy nem lángeszű, de többféle ismeretekkel bíró festőnek. Ez összecsapván kezét, fölkiált: ugyan mit cselekvél? Hol rajzodban a történeteszi hűség? (...) No, barátom, szóla ekkor a művész, ha alakjaim annak, aminek festve vannak, kitűnőleg szépek, kell-e nekem ennél több?”⁵³ Máskor Kemény hosszabb gondolatmenetbe építi be a példázatot. Ilyenkor az értekező beszédhelyzete szabja meg a beiktatott történet szerepét, ezért e második lehetőség tárgyalásához szükséges áttérnünk a jellemrajz elbeszélő alkotórészeiről annak értelmező sajátosságaira.

Az értekező részelemeknek az állóképszerű jellemzés az előzménye, melyet ugyancsak angol mintára, a reformkori folyóiratok szerzői honosítottak meg nálunk. Korai megvalósulásaiban e műfaj négyes felépítést mutatott: a külsőt belső, szónoki, majd írói jellemzés követte.⁵⁴ E tagolódás hatása még a *Magyar szónokok és statusférjak* jellemrajzainak többségében is döntő módon érvényesül — Csengerynek egyedül és más szerző közreműködésével készített írásai közül a Szemere Bertalanról, illetve a felsőbüki Nagy Pálról szóló írását, valamint Tóth Lőrinc Deák- és B. Gy. Bezerédi-arcképet említhetjük nyilvánvaló példaként. Kemény ettől a mintától is éppúgy eltér, mint az életrajztól. Elsősorban azért, hogy az értekező különféle beszédhelyzeteit nagy szerephez juttatta s ily módon a hangnem változásaiból a szöveg egészében formaalkotó elvet hozott létre.

Milyen beszédhelyzetekre gondolunk? Elsőként az elrendezőre, mely a Széchenyi-arcképből egyre uralkodóbbá válik. Vegyük példának azt, ahogyan Kemény a Széchenyinek Dessewffy Auréltól és Kossuthtól származó jellemzését tárgyalja. A két kortárs érveit négy tételben összefoglalja, s a negyedikben belül kétszer három szempontot jelöl meg.⁵⁵ Ismét utalhatunk Kemény nyelvének öntükröző jellegére: Széchenyi műveiben a „*logikai egymásután*” igyekszik kimutatni,⁵⁶ s közben ő maga is ugyanezt teszi meg saját szövege rendezőelvének, ahelyett, hogy az időbeli egymásután követné.

Hasonlóan kiemeli az értekező eszmei, tanító szerepét. Két változatban mond el egy példázatot, azzal a céllal, hogy e két előfeltevés után a következő végkövetkeztetést vonja le: „(...) az impresszionábilis természetűeknek az életben mindig elég biztosítékuk van, az *érzések gyakori kitörései által, egy nagy érzés szétűró súlya ellen.*”⁵⁷

Az elrendező és az eszmei-tanító szerep a kor más politikai jellemrajzában is előfordul, de inkább csak esetleges jelleggel. Nem szerveződik egységes felépítéssé, mely e két tényezőt

⁴⁹ MACAULAY: „Hallam's 'Constitutional History'” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. I. 49, 67.

⁵⁰ MACAULAY: „Milton” (1825). *Critical and Historical Essays*. I. 179.

⁵¹ KEMÉNY: Sorsok és vonzások 292.

⁵² „A művészi ismétlődés néhány alaptípusa”. *Literatura* 1974/2. 115–6.

⁵³ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 117–8.

⁵⁴ NAGY Ignác (a *Blackwood's Magazine* alapján): „O'Connell”. *Társalkodó* 1836. július 6. 214–5; ?; „Sheil”. *Athenaeum* 1837. május 14. 305–7.

⁵⁵ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 174–206.

⁵⁶ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 188.

⁵⁷ KEMÉNY: Sorsok és vonzások. 129.

kívül az értekező és az olvasó közötti kapcsolat fenntartását biztosító, az olvasót felhívó és az — úgyszólván csak Keménynél jelentős — öntükröző nyelvi elemek állandó összjátékának eredménye.

Kérdés: mennyire tárgyilagos vagy elfogult az a kép, melyet ebből az összetett nézőpontból kapunk Széchenyiről, illetve Wesselényiről — tekintve, hogy a Széchenyi-jellemrajz többségét kitevő értekező mozzanatok felsorolt jellemzői *A két Wesselényi Miklósr*a is állnak annyi módosítással, hogy az egyes beszédhelyzetek ott nem mindig az értekező, hanem sokszor az elbeszélő hangnemét minősítik.

Macaulay jellemrajzainak hangnemét belső ellentmondások határozzák meg. Egyazon művében olvashatunk arról, hogy nem létezik politikailag fehér és fekete jellem, és arról, hogy I. Károly angol királynak politikai tekintetben csak hibái voltak.⁵⁸ Ez a kettősség azzal magyarázható, hogy az angol író akkor működött, amikor egyrészt a szabadelvű mozgalom és eszmeiség belső ellentmondásai már megmutatkoztak, de még csekély mértékben, másrészt a romantika hatása még, a pozitívizmusé már érvényesült. A *Magyar szónokok és statusférjak* című kötetet viszont később, csaldódtabb szabadelvűek írták, kik a pozitívizmus erősebb hatásának voltak kitéve. A kiábrándultabb hangnemet nemcsak az okozza, hogy a könyv szerzői a forradalom helyett a békés és egyszersmind fokozatos átalakulás hívei voltak, s így 1848 és 1849 kétszeresen meghiúsította reményüket, hanem az is, hogy tudatukra mély hatást tett az átalakulás néhány korábbi hívének — így például felsőbüki Nagy Pálnak — a megtorpanása. Macaulay a XVII. század tárgyalásakor egyértelműen kiállt a polgári forradalom, a puritánok, sőt Cromwell mellett, Keményből hiányzik az ilyen egyértelmű állásfoglalás. A különböző nézőpontoknak a bevezetése — mellyel regényirodalmunkban korszerű lépést tett — politikai írásaiban egyértelműen fogyatékosággént könyvelhető el, mert annyit jelent, hogy szemléletében nem váltak szét egyértelműen a társadalmi előrehaladást és visszahúzást előidéző jelenségek. Másrészt viszont azt is el kell ismernünk, hogy az egyértelmű értékelést félretevő pozitívista hajlama olykor az árnyaltabb látáshoz vezette el. Köztudomású, hogy Wesselényit — egyébként nem alaptalanul — Kossuth elődjeként tartotta számon. Az is ismeretes, hogy Kossuthal lényegi kérdésekben nem értett egyet. Mindez azonban nem gátolta abban, hogy elismerje Széchenyinek Wesselényivel szemben tanúsított méltánytalanságát:

„Széchenyi nekem többször beszélt el Wesselényivel szövetségét, utzásait, közremunkálását és meghasonlását.

Az ő eredeti modora szerint előadva e viszony egy kevésbé önösnek tűnik föl, s több számitással, mint vonzalommal járt. (...) Wesselényi szellemi tulajdonai igen alabecsültettek általa, midőn hitte, hogy ennek nem voltak szintén saját céljai, melyeket a barátság megkötése- és folytatásakor számítás alá vett.”⁵⁹

Kemény felismerte, hogy az értelmezés elkötelezetlensége — melyet a saját korával szemben olykor önelégült Macaulay célul tűzött ki⁶⁰ — nem tartozik a könnyen megoldható feladatok közé. Két politikai jellemrajzában a valóban élt hősök sok rokonságot mutatnak az elképzelt regényalakokkal. A politikai jellemrajz Kemény esetében esztétikailag megformált szöveget jelent, éppen ezért elismerésként kell értelmezni a történész Pauler Gyula vádnak szánt minősítését, mely szerint *A két Wesselényi Miklós és a Széchenyi István szerzője*, „léptenyomon a regényíró stílusába esik”.⁶¹ E két szöveg műfaja alapján nem rendelhető a történetírás alá, Kemény álláspontja tehát nem hozható összefüggésbe a pozitívizmus ellen lázadó Droysen történetírói céljával, mely szerint a múlt csak a történetíró egyéni nézőpontjával írt életrajzban közelíthető meg.⁶²

Kemény azért kerüli ki a történethamisítás veszélyét, hogy egyértelműen hangsúlyozza az egyéni nézőpontot az általa leírtakban. Távol áll tőle, hogy arcképeit valamely tárgyilagosságnak, személytelennek feltüntetett általános tétel függvényeként közölje, s így azt a látszatot keltsse, hogy a jellemrajz is végérvényesen megoldott — ebben szöges ellentétet képez néhány magyar elődjével és kortársával.⁶³ Macaulay-tól megtanulhatta, hogy a múlt eseményeinek nem képzelhető el végleges értelmezése, minden megközelítés történetileg meghatározott s ennyiben viszonylagos.⁶⁴ Történeti s társadalmi helyzet-érzékével felfogta azt, amit egy XX. századi nyelv-

⁵⁸ MACAULAY: „Hallam's 'Constitutional History'” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. I. 40, 46.

⁵⁹ KEMÉNY: *Sorsok és vonások*. 46–7.

⁶⁰ MACAULAY: „Machiavelli” (1827), „Hallam's 'Constitutional History'” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. II. 35. I. 27.

⁶¹ PAULER Gyula: „Kemény Zsigmond tanulmányai”. *Századok* 1871. 133.

⁶² Johann Gustav DROYSEN történetírói felfogását a „Die Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft” (*Historische Zeitschrift* 1863) című tanulmányra hivatkozva R. VÁRKONYI Ágnes ismerteti (A pozitívista történetemlélet a magyar történetírásban. *Bp.* 1973. I. 155).

⁶³ VARJU: „O'Connell (Jellemkép)”. *Társalkodó* 1844. 58–60, 63–4; P(ap) E(ndre): „Kölcsey Ferencz”. *Magyar szónokok és statusférjak* könyve 287.

⁶⁴ MACAULAY: „Machiavelli” (March 1827); „Hallam's 'Constitutional History'” (September 1828). *Critical and Historical Essays*. II. 25, 30, 35; I. 1.

bölcselő így fogalmazott meg: „Az utalás (referencia) a kifejezés idejéhez tartozó ismeretből függ.”⁶⁵ Megsejtette, hogy a nyelv nem teljesen átlátszó üveg, melyen át a tőlünk függetlenül létező világ a maga teljességében elénk tárul, közvetlenül s azonnal hozzáférhető számunkra. Széchenyi arcképen végig vonulnak az önnön értelmező korlátaira emlékeztető kiszólások: „(…) vajon eléggé ótalmazhatnám-e magamat az előszeretet és ellenszenv befolyásaitól? . . . ez nyugtalanít és izgat?”.

„Hol és mennyire sikerült célom? Később, midőn a szenvedélyek csillapulni fognak, fényre derülend.”

„Valószínűleg többször fogok tévedni, bár szándékosan nem ferdítendek semmit el.”

„Őszintén elmondom nézeteimet, érjenek azok, amit érnek.”⁶⁶

A két Wesselényi Miklós és a Széchenyi István minősítések tehát elsősorban azt kell tekintetbe vennünk: mennyire összefüggő az a kép, amelyet a mintául választott politikusról adnak. A Széchenyi-arcképet nem annak alapján ítéltük esztétikai szempontból kevésbé sikerültnek, hogy hamisabban értelmezi a valóban élt történeti hőst, hanem a szöveg belső ellentmondásából kiindulva. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a művészi „hamisítások” inkább Wesselényi megjelenítését jellemzik. Eszmetörténeti szempontból alighanem a Széchenyi István érdemei a jelentősebbek. A történészek joggal mutattak rá, hogy Kemény feltételezését, mely szerint az akadémiai megajánlás Széchenyi belső fejlődéséből szervesen következett, a *Naplók* messzenemően igazolták, holott ezeket Kemény még nem ismerhette.⁶⁷

A fő esztétikai értéket azonban még a művészileg kevésbé szerves egésszé formált Széchenyi jellemrajz esetében sem az ilyen történeti erény jelenti, hanem azok a részek, amelyekben az elbeszélő-értekező különböző módokon, de egyforma mértékben előterbe kerül, így azok a bekezdések ahol a példázatot az elbeszélő-értelmező magánbeszéde, az olvasóhoz intézett felhívás, a példázat módosított változata, újabb felhívás, végül az elbeszélő-értelmező belső párbeszéde követi:

„Itt eszembe jut Krózusnak, a lidiai gazdag fejedelemnek néma gyermeke, ki midőn apját meggyilkolni akarták, és a tör már villogott, először fölkiálta: *ne bántsátok őt!*

Mekkora érzés ostroma által kellett megnyílni a bezárt, az örök fogságba tartott hangnak! És megfordított esetre mit mondanátok?

Ha a Krózus fia azon percben, mikor atyja élete ellen törtek, lett volna némává, és amint a veszély növekszik, küzd magával, hogy kiálthasson, mert midőn szavát érteni fogják, segély jó; de egy jel, egy sikoltás lehetetlen . . . hiszen őt elhagyta hangja! — ugyan, ily esetben mit mondanátok?

Azt, hogy neki meg kell örülni.”⁶⁸

Az ehhez hasonló szövegrészek bizonyítják, hogy Kemény politikai jellemrajzait az egyéni látásmód vallomásszerű megnyilvánulásaiaként kell számon tartanunk. Ezt a látásmódot két-tősség jellemzi: az elbeszélő részekben a történet elmondójának nagyobb részben költői (fiktív) énye, az értekező részekben a történetíró és politikus nagyobb részben életrajzi énye jut szóhoz. A nézőpont vizsgálata tehát szükségképpen ahhoz a felismeréshez vezet bennünket, hogy az esztétikai szemszög érvénye abban a pillanatban lejár, amint a világkép tárgyalásához jutnánk. A regények és a rövid történetek költőileg megformált eszmeisége viszonylagos önállóságra tesz szert magának Keménynek a nézeteihez képest, a politikai jellemrajzokban a költői megformáltság sokkal korlátozottabb, s így e két szöveg nem teremt saját világképet. Az olvasóban mégsem marad hiányérzet, mert *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* írásakor Kemény első sorban nem önálló álláspont kifejtésének az igényével lépett fel, hanem más személyiségek világképét értelmezi. Igen szubjektív értelmezést ad, dramatizálja, jelenetelve láttatja a történelmet s azon belül az egyéni sorsot, ugyanakkor elégikusan tekint vissza egy lezárt korra és szereplőire. Értelmezésének éppen a művészi torzítás, a regényszerű megformálás ad maradandó esztétikai értéket.

⁶⁵ J. L. AUSTIN: *How to Do with Words*. Oxford 1962. 143.

⁶⁶ KEMÉNY: *Sorsok és vonzások*. 120, 120, 124, 281.

⁶⁷ ANGYAL Dávid: „Gróf Széchenyi István ifjúkori naplói”. *Századok* 1925. 342; ANGYAL Dávid: *Történeti tanulmányok*. Bp. 1937. 4, 8.

⁶⁸ KEMÉNY: *Sorsok és vonzások*. 131–2.